

BARBARA POPIEL
Uniwersytet Szczeciński

Eklektyzm retoryki Gerarda Johanna Vossiusa na podstawie *Elementa rhetorica*

Celem niniejszej pracy jest krótka refleksja nad znaczeniem, jakie miał podręcznik *Elementa rhetorica* Gerarda Johanna Vossiusa dla staropolskiej prozy retorycznej. Aby móc się nad tym zastanowić, należałoby najpierw przyrzeć się polskiej twórczości z tego zakresu w wieku XVI i XVII.

RETORYKA W XVI I XVII WIEKU

Prace retoryczne zajmują istotne miejsce w prozie staropolskiej: przyjmują postać opracowań i komentarzy retoryk starożytnych, podręczników, traktatów oraz autorskich propozycji dotyczących poszczególnych zagadnień. Wiek XVI to czas badań nad retoryką grecką oraz bizantyjską¹ (wspomnieć tu należy Bartłomieja Keckermanna i Johanna Mochingera, komentatora *Progymnasmatów* Aftoniusza²), nad problemami związanymi między innymi z *inventio*, *elocutio*, *imitatio* oraz problematyką stylu i prozodii³ (w tym nad zagadnieniami dotyczącymi periodu, o który Jakub Górski toczył spór z Benedyktem Herbestem⁴). Wśród napisanych wówczas prac dotyczących retoryki znajdujemy: *Dialecticae et rhetoricae praecepta* (1561) Stefana Micanusa, *Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis rhetoricis...* (1566) i *Rhetoricae compendium* (1567) Jana Herbesta, *Commentariorum artis dialecticae libri decem, De figuris tum grammaticis, tum rhetoricis libri quinque* i *De periodis atque numeris oratoriis libri duo* (1558) Jakuba Górskiego, *Periodicae respon-*

¹ J. Z. Lichański, *Retoryka w Polsce. Studia o historii, nauczaniu i teorii w czasach I Rzeczypospolitej*, Warszawa 2003, s. 26-28.

² Tamże, s. 27. Szczegółowo o recepcji *Progymnasmatów* w szkołach humanistycznych zob. B. B. Awianowicz, *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku. Dzieje nowożytnej recepcji Aftoniosa od Rudolfa Agricoli do Johanna Christopha Gottscheda*, Toruń 2008.

³ J. Z. Lichański, *dz. cyt.*, s. 25.

⁴ Tamże, s. 42-48 i 50-56.

sionis libri quinque (1566) Benedykta Herbesta, *De ratione recte eleganterque scribendi ac loquendi libri tres* (1590) i *De informando oratore libri tres* (1593) Adama Romera⁵. W wieku XVII powstawały podręczniki łączące teorię z progymnasmatami, traktaty omawiające wszystkie części retoryki, traktaty skupiające się jedynie na wybranych zagadnieniach lub poświęcające im najwięcej uwagi. Szczególnym zainteresowaniem cieszyła się *elocutio*, teoria akuminu, topika, imitacja, nauka o stylach, tropy (często zaliczane do figur) i właśnie figury, zwłaszcza figury myśli, zagadnienia ozdobności mowy oraz nauka o afektach. Retoryka katolicka opierała się głównie na Arystotelesie, Cyцерonie i Kwintylianie; protestancka sięgała częściej do myśli bizantyjskiej i autorów średniowiecznych, obszerniej korzystała z teorii Hermogenesa, więcej uwagi poświęcała inwencji⁶. W szkolnictwie jezuickim na wymienienie zasługują: Adam Burski (*Dialectica Ciceronis...*, 1604, *Notae in officia Ciceronis et ethicam Aristotelis*), Szymon Starowolski (*De claris oratoribus Sarmatiae*, 1628), Maciej Kazimierz Sarbiewski (*De acuto et arguto*), Michał Radau (*Orator extemporaneus*, 1641/1642), Mikołaj Krzysztof Chalecki (*Compendium rhetoricarum* 1648⁷), Zygmunt Lauksmin (*Praxis oratoria sive praecepta artis rhetoricae*, 1648), Kazimierz Wijuk Kojałowicz (*Institutionum rhetoricarum...*, 1654; *Sacer orator extemporaneus seu modi sacrae orationis...*, 1679), Jakub Masen (*Palaestra oratoria...* 1659, *Palaestra styli Romani...* 1659, *Exercitationes oratoriae* 1660), Jan Kwiatkiewicz (*Phoenix rhetorum*, 1672, *Suada civilis*, 1672, *Eloquentia reconditor*, 1689) i retoryki pijarskie: *Prodromus reginae artium sive informatio tyronum eloquentiae* (1663) Stanisława Papczyńskiego⁸ oraz *Manductio institutionum rhetoricarum* (1687) Michała Krausa⁹. Dla retoryki protestanckiej szczególnie ważną postacią był Bartłomiej Keckermann, uważany za jednego z najwybitniejszych teoretyków retoryki¹⁰, autor takich prac, jak *Introductorum ad lectionem Ciceronis et aliorum oratorum...* (1610), *Rhetoricae ecclesiasticae...* (1600), *De quantitate et locatione corporis naturalis tractatus* (1617) i *Systema rhetorices*.

⁵ Tamże, s. 26-30. B. Otwinowska, *Retoryka*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – Renesans – Barok*, wyd. trzecie bez zmian, redaktor T. Michałowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, s. 812-813; E. Ulčínaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 46.

⁶ E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 45.

⁷ Traktat ten został przetłumaczony i wydany w serii *Retoryka. Małe podręczniki wielkich mistrzów*: M. K. z Chalca Chalecki, *Kompendium retoryczne*, przekład J. Nowaszczuk, wstęp i opracowanie J. Nowaszczuk, M. Skwara, Szczecin 2009.

⁸ Wydanie polskie: S. Papczyński, *Zwiasun królowej sztuk*, [w:] S. Papczyński, *Pisma zebrane*, przekład B. Kupis, redaktor A. Pakuła MIC, Warszawa 2007.

⁹ B. Nadolski, *Wstęp*, [w:] *Wybór mów staropolskich*, wybór i opracowanie B. Nadolski, Wrocław-Kraków 1961, BN I 175, s. LXXXI-LXXXVIII; B. Otwinowska, *Retoryka*, *dz. cyt.*, s. 814-815; E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 24-29, s. 46.

¹⁰ B. Otwinowska, *Retoryka*, *dz. cyt.*, s. 813.

Rhetorica specialis (1608), które to dzieło wywarło „szczególnie znaczący wpływ na powstanie neocyceronianizmu na terenie Polski”¹¹. Inne ważne postacie z tego środowiska to Andrzej Crebs (*Praxis Rhetorica*, 1611), Johann Martinus (*Institutiones rhetoricae*, 1617), Michał Mylius (*Disputatio rhetorica profectus Keckermanniani systematis praerogatives...*, 1620), Johann Mochinger (*Floridorum e dissertationibus Rhetoricis Johannis Mochingeri super Cicerone...*, 1640, *Idea oratoris boni et rhetoricae industrio*, 1640, *Orator atque rhetorista*, 1641) i Joachim Pastorius (*Palaetsra Nobilium seu Consilium...*, 1654)¹².

Retoryka polska korzystała oczywiście z europejskiej myśli retorycznej; wymienić tu można Cypriana Soareza, którego *De arte rhetorica libri tres* używano w szkolnictwie jezuickim, *Eloquentiae sacrae et humanae libri sedecim* Mikołaja Caussinusa, ponadto Franciszka Pomeya – *Candidatus rhetoricae* i Szymona Cauleriusa – *Rhetoricorum Simonis Caulerii libri quinque*; z prac protestanckich – *Rhetorica* (1534) Johanna Caesariusa, *De amissa dicendi ratione* (1539), *De imitatione oratoria* (1539) i *De universa ratione elocutionis* Johanna Sturma, *Elementorum rhetorices libri duo* (1547) Filipa Melanchtona oraz *Praecepta rhetoricae inventionis* (1556) Davida Chytraeusa¹³. Ważny wpływ miała również myśl holenderska¹⁴, poza Erazmem z Rotterdamu i Justusem Lipsjuszem¹⁵ prezentowana także przez Johanna Gerarda Vossiusa, którego twórczość z zakresu retoryki (oraz poetyki) była w naszym kraju dobrze znana¹⁶. Polskie szkoły korzystały z jego podręczników, szczególnie z traktatów *Rhetorices contractae* i *Elementa rhetorica*¹⁷, którym zajmuje się niniejszy artykuł. Zanim jednak przejdę do wymienionej pracy, chciałabym pokrótce przedstawić osobę jej autora, raczej mało znaną szerszemu gronu.

¹¹ E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 45.

¹² B. Nadolski, *dz. cyt.*, LXXXI-LXXXII; Z. Rynduch, *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku*, Gdańsk 1967, s. 59-62, s. 73.

¹³ M. Cytowska, *Źródła staropolskiej wiedzy retorycznej*, [w:] *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce. Średniowiecze – Renesans – Barok*, wstęp, wybór i opracowanie M. Cytowska, T. Michałowska, Warszawa 1999, s. 69-73. B. Otwinowska, *Retoryka*, *dz. cyt.*, s. 814; E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 21-25, s. 45.

¹⁴ Zob. E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 44.

¹⁵ Na temat oddziaływania Lipsjusza na polską myśl retoryczną oraz znaczenia lipsjanizmu zob. A. Borowski, *Lipsjanizm*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, *dz. cyt.*, s. 441-442; A. Borowski, *Justus Lipsius and the Classical Tradition in Poland*, [w:] *Iustus Lipsius. Europae lumen et columnen: Proceedings of the International Colloquium, Leuven 17-19 September 1997*, redaktor G. Tournoy, J. de Landtsheer, J. Papy, Leuven 1999, s. 4-5, s. 7, s. 11; A. Borowski, *Iter Polono-Belgo-Ollandicum: cultural and literary relationships between the commonwealth of Poland and the Netherlands in the 16th and 17th centuries*, Kraków 2007, s. 121-139.

¹⁶ B. Otwinowska, *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku. (Wokół toruńskiej rozprawy Fabriciusa z 1619)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 163; Z. Rynduch, *dz. cyt.*, s. 60, s. 61, s. 76-77; E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 24, s. 44.

¹⁷ E. Ulčínaitė, *dz. cyt.*, s. 44; *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce*, *dz. cyt.*, s. 450.

ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ RETORYCZNA GERARDA JOHANNA VOSSIUSA

Gerard Johann Vossius, syn Corneli van Biel i pastora Johanna Vossiusa, zago-
rzałego zwolennika reformacji, urodził się w 1577 roku w Heidelbergu. W 1598
roku uzyskał tytuł *Magister Artium* i podjął w Lejdzie studia teologiczne, po któ-
rych ukończeniu objął funkcję rektora szkoły łacińskiej w Dordrechcie. Później wy-
kładał w Collegium Oratorium oraz na Uniwersytecie w Lejdzie, był też człon-
kiem komisji, która w 1625 roku pracowała nad ustanowieniem regionalnej kon-
troli w szkołach łacińskich. Na zaproszenie władz Amsterdamu przeniósł się tam
w 1631 roku i objął stanowisko pierwszego rektora oraz profesora dopiero co utwo-
rzonej uczelni Athenaeum Illustre¹⁸. Prowadził ożywioną działalność naukową i dy-
daktyczną, utrzymywał kontakty z wybitnymi osobistościami w kraju i zagranicą,
a wśród jego bezpośrednich i korespondencyjnych znajomości – naukowych oraz
prywatnych – znajduje się także nieco polskich śladów¹⁹. Zmarł w roku 1649, po
krótkiej chorobie²⁰.

Vossius był człowiekiem o wielostronnych zainteresowaniach; w swej pracy nauko-
wej zajmował się teologią, poetyką, historią, językami klasycznymi oraz retoryką, któ-
rej poświęcił cztery rozprawy. W traktacie *Commentariorum rhetoricorum sive oratoria-
rum institutionum libri sex* z 1606 roku omówił precyzyjnie poszczególne zagadnienia
retoryki, analizując dzieło Arystotelesa oraz przytaczając komentarze innych retorów
starożytnych, szczególnie greckich²¹. W 1621 powstały dwie kolejne prace: pierwsza,
De rhetorices natura ac consitutione et antiquis rhetoribus, sophistis, ac oratoribus liber,
poświęcona teorii retorycznej oraz starożytnej praktyce, uzupełniona została uwagami
na temat praktyki współczesnej autorowi. Druga, *Rhetorices contractae sive partitionum
oratoriarum libri quinque*, była przeznaczona dla studentów rozpoczynających naukę
retoryki i skonstruowana podobnie do *Institutiones oratoriae*²². Zgromadzony mate-
riał był jednak zbyt obszerny jak na przeciętne szkolne warunki²³, wobec czego w roku
1626 Vossius napisał *Elementa rhetorica* – niewielki, zaledwie pięćdziesięciostronicowy
traktat, w którym ograniczył się do lapidarnego omówienia najistotniejszych zagadnień

¹⁸ Życiorys oparty jest na poświęconej Vossiusowi pracy: C. S. M. Rademaker, *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Assen 1981, s. XXV-XXVI, s. 8, s. 14, s. 32-33, s. 153, s. 236.

¹⁹ O kontaktach osobistych Vossiusa z Polakami zob. S. Kot, *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, wybór i wstęp H. Barycz, Warszawa 1987, s. 581-583; C. S. M. Rademaker, *dz. cyt.*, s. 165, s. 279-280. Aby przyjrzeć się korespondencji, zwłaszcza listom wymienianym przez znakomitego Niderlandczyka z rodziną Słupeckich, zob. Augustae Vindellicorum, *Gerardi Joanni Vossii et clarorum virorum ad eum epistolae*, Schönigianis 1691, w części *G. J. Vossi Epistolae* szczególnie s. 87, 321, 334, 373, w czę-
ści *Clarorum virorum ad Vossium epistolae* szczególnie s. 181-184, s. 190, s. 307-308.

²⁰ C. S. M. Rademaker, *dz. cyt.*, s. XXVII.

²¹ Tamże, 78.

²² Tamże, s. 177.

²³ Tamże, s. 195.

retoryki²⁴. Jak sam zaznaczył w słowie wstępnym, chciał przedstawić pokrótce kwestie związane z najwspanialszą ze sztuk – sztuką wymowy – aby młodzi czytelnicy, zaznajomieni z nimi, mogli następnie poszerzać swą wiedzę przy pomocy innych, bardziej szczegółowych podręczników²⁵. Tak skonstruowany traktat odniósł, jak się zdaje, spory sukces: w 1626 roku został wydrukowany jako wydanie państwowe i doczekał się około trzydziestu reedycji (aż do roku 1818) oraz tłumaczeń na język holenderski i szwedzki²⁶. Część szkół holenderskich pod koniec XVII wieku pozostała przy *Elementa rhetorica* jako jedynym podręczniku retoryki, z którego uczono młodzież²⁷.

TRADYCJA I ŹRÓDŁA

*Gerardi Joannis Vossii Elementa rhetorica, oratoriis eiusdem Partitionibus accommodata; inque usum scholarum Hollandiae et West-Frisiae*²⁸ [Gerarda Johanna Vossiusa „Podstawy retoryki”. Do [dzieła] „*Oratoriae Partitiones*” tegoż [autora] dostosowane. Do użytku szkół w Holandii i Fryzji Zachodniej, wydanie poprawione] to praktyczne kompendium retoryczne, oparte na dwóch wcześniejszych traktatach: *Institutiones oratoriae* oraz *Rhetorices contractae*.

Podręcznik został skonstruowany tak, aby korzystanie z niego było proste: każde większe zagadnienie autor zamieścił w osobnym rozdziale, nowe pojęcia zapisał majuskłą, dodał bardzo obfity materiał egzemplifikacyjny, ponadto wzbogacił *Elementa rhetorica* licznymi marginaliami, za pomocą których wskazał, do jakich prac sięgnąć, by poszerzyć swoją wiedzę o poszczególnych kwestiach²⁹.

Vossius rozpoczyna wykład od przedstawienia definicji retoryki, celu (przekonanie) i obowiązku mówcy (sposzrzec, co może przekonać i jak mówić przekonująco)³⁰ oraz czterech części retoryki: *inventio*, *dispositio*, *elocutio* i *pronuntiatio*, które odpowiadają czterem czynnościom, jakie musi wykonać orator: znalezienie argumentów, uporządkowanie ich, ozdobienie, a następnie wygłoszenie³¹. Przy *inventio* omawia autor podział argumentów, teorię *status*, afekty i obyczaje; przy *dispositio* przedstawia części składowe mowy: *exordium*, *narratio*, *propositio*, *confirmatio*, *confutatio* i *peroratio*. Część poświęcona *elocutio* składa się z kilku rozdziałów: osobno zostają objaśnione tropy, osobno figury słów, osobno figury myśli; te ostatnie zostają jeszcze rozdzielone na figury myśli używa-

²⁴ Tamże; G. J. Vossius, *Elementa rhetorica, Oratoriis eiusdem Partitionibus accommodata*. Amstelodami 1655, s. 4.

²⁵ G. J. Vossius, *dz. cyt.*, s. 4.

²⁶ C. S. M. Rademaker, *dz. cyt.*, s. 195.

²⁷ Tamże, s. 196.

²⁸ G. J. Vossius, *dz. cyt.*, strona tytułowa.

²⁹ Tamże, s. 4.

³⁰ Tamże, s. 5.

³¹ Tamże, s. 6.

ne w *inventio* oraz w *dispositio*. Następnie Vossius omawia kompozycję, trzy style wymowy, w rozdziale ostatnim zaś *pronuntiatio*, której elementem staje się *memoria*.

Wspomniany już obfity materiał egzemplifikacyjny zaczerpnięty zostaje niemal bez wyjątku (poza dwoma cytataми z *Ewangelii świętego Mateusza*) z literatury rzymskiej: przede wszystkim z mów Cyserona, a także z poezji (*Eneida*, *Eklogi* i *Georgiki* Wergiliusza, *Metamorfozy* i *Fasti* Owidiusza), tragedii (*Tyestes* Seneki), komedii (*Dziewczyzna z Andros* i *Eunuch* Terencjusza, *Bracia* Plauta), historiografii (*Wojna z Jugurtą* Salustiusza) oraz *Rhetorica ad Herennium*.

Od strony merytorycznej *Elementa rhetorica* prezentują wysoki poziom; zarazem sposób prowadzenia wykładu wydaje się wskazywać na przemyślaną metodę dydaktyczną: używany język jest prosty i klarowny, materiał omawiany w sposób zwięzły i przystępny, a jego zakres dostosowany do rudymenarnego charakteru podręcznika. Najprawdopodobniej dzięki temu traktat cieszył się w Niderlandach sporym uznaniem, co sugerują wspomniane już liczne reedycje oraz przekłady na języki narodowe.

Tym jednak, co szczególnie zwraca uwagę w *Elementa rhetorica*, jest eklektyzm, stanowiący sposób myślenia i badania naukowego. Takie podejście wiązało się ze wspomnianymi już wpływami Keckermanna, który reprezentował stanowisko „eklektycznego systematyzmu”³². Vossius łączy zatem tradycję klasyczną z tendencjami wieku XVI i XVII, neocyseronianizm z elementami reformy ramijskiej, a autorów cenionych przez retorykę protestancką z autorami preferowanymi przez katolików. Eklektyczne podręczniki retoryczne nie należały w XVII wieku do rzadkości, przy czym eklektyzm ten mógł obejmować całą teorię retoryczną lub poszczególne jej zagadnienia³³; w przypadku omawianego traktatu mamy do czynienia z pierwszym przypadkiem.

Dla Vossiusa podstawą jest starożytna teoria retoryki, prezentowana przez Arystotelesa, *Rhetorica ad Herennium*, Cyserona i Kwintyliana. Zgodnie z nimi zdefiniowane zostaje na początku pojęcie „retoryka” i wyszczególnione tworzące ją części³⁴; za *Rhetorica ad Herennium* i dalszą tradycją rzymską autor wskazuje pięć elementów, choć *memoria* podlega tu nieco innym prawom, do czego w odpowiednim miejscu powrócę. W oparciu o *Rhetorica ad Herennium* zostają omówione trzy elementy tworzące *elocutio* (*elegantia*, *dignitas* i *compositio*), tropy i figury zaś zdefiniowane zgodnie z traktatami *De oratore* i *Orator* Cyserona oraz *Institutio oratoria* Kwintyliana. W ślad za Cyseronem autor objaśnia okres retoryczny oraz rytm; z Cyserona, Kwintyliana i traktatu *Rhetorica ad Herennium* korzysta, wymieniając i charakteryzując trzy style wymowy (wysoki, niski i średni) – podaje przy tym, jako wymienne, określenia stosowane przez każdego z trzech autorów. Czerpie również z myśli hellenistycznej:

³² B. Otwinowska, *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku*, dz. cyt., s. 163. Zob. E. Ulčínaité, dz. cyt., s. 40-42.

³³ Por. E. Ulčínaité, dz. cyt., s. 24.

³⁴ G. J. Vossius, dz. cyt., s. 6.

z wprowadzonego przez Hermagorasa podziału mowy na *thesis* i *hypothesis* oraz z Hermogenesa, którego naukę o status pokrótce objaśnia³⁵.

Pod wpływem reformy Ramusa i zgodnie z tendencjami wieku XVII³⁶, Vossius najwięcej miejsca poświęca omówieniu *elocutio*, objaśniając liczne tropy, figury słów oraz figury myśli, opatrując każdy środek przynajmniej jednym cytatem, wskazującym odpowiedni sposób realizacji. Warto przy tym dodać, że oddziela tropy i figury, widząc w nich odrębne składniki językowe, które są tworzone i wykorzystywane na odmiennych zasadach; stanowisko to, zgodne z Cyцерonem i Kwintylianiem, sprzeciwia się częstemu w XVII wieku postrzeganiu tropów jako rodzaju figur³⁷. Choć jednak ogólna klasyfikacja zgodna jest z teorią retorów starożytnych, to od Ramusa zostaje przejęty podział tropów, Vossius bowiem uznaje metaforę, metonimię, synekdochę oraz ironię za tropy podstawowe, z których powstają następnie poszczególne gatunki i odmiany³⁸. Z kolei podział figur słów na powstające poprzez dodanie lub odjęcie wyrazu oraz w oparciu o „pozostały korpus mowy”³⁹ wzorowany jest zarówno na Kwintylianie⁴⁰, jak też na Scaligerze, który wskazywał możliwość ich tworzenia „na plus”, „na minus” i „przez porównanie”⁴¹. Fakt, że figury stanowią dominantę *elocutio*, wynika z wpływu reformy Ramusa oraz z siedemnastowiecznego skupienia się na elementach umożliwiających mówienie w sposób ozdobny, poruszający publikę i odpowiednio na nią oddziałujący⁴².

Jednakże najważniejszym współczesnym autorytetem dla niderlandzkiego autora jest Bartłomiej Keckermann, twórca kierunku „systematyków”, neocyцерonianin, postulujący powrót do klasycznej, pięcioelementowej teorii retoryki⁴³. Wskutek tego przy całej uwadze, jaką Vossius poświęca *elocutio*, dużą rolę przyznaje *inventio*, opierając naukę o ar-

³⁵ Tamże, s. 8-9.

³⁶ E. Ulčinaitė, *dz. cyt.*, s. 76-77.

³⁷ Zob. tamże, s. 101.

³⁸ B. Timmermans, *Odrodzenie i nowożytność retoryki*, [w:] M. Meyer, M. M. Carrilho, B. Timmermans, *Historia retoryki od Greków do dziś*, przekład Z. Baran, redaktor M. Meyer, Warszawa 2010, s. 140-141, s. 152, s. 212; s. 219-220.

³⁹ G. J. Vossius, *dz. cyt.*, s. 26: „in reliquo corpore orationis”.

⁴⁰ QUINT. *Inst. Or.* IX, 3, 27.

⁴¹ P. Laurens, *Entre la poursuite du débat sur le style et le couronnement de la théorie de l'«actio»: Vossius et le réaménagement de l'édifice rhétorique (1600-1625)*, [w:] *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne: 1450-1950*, redaktor M. Fumaroli, Paris 1999, s. 509.

⁴² E. Ulčinaitė, *dz. cyt.*, s. 53, s. 174.

⁴³ B. Otwinowska, *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku*, *dz. cyt.*, s. 148, s. 163; M. Skwara, *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Szczecin 1999, s. 42; B. B. Awianowicz, *dz. cyt.*, s. 273; J. Z. Lichański, *Retoryka. Historia – teoria – praktyka. Tom I. Historia i teoria retoryki*, Warszawa 2007, s. 166; J. Z. Lichański, *Retoryka w Polsce. Studia o historii, nauczaniu i teorii w czasach I Rzeczypospolitej*, *dz. cyt.*, s. 27; C. S. M. Rademaker, *dz. cyt.*, s. 80.

gumentacji na Arystotelesie. Podobnie jak inni retorzy siedemnastowieczni, części tworzące mowę: *exordium*, *narratio*, *propositio*, *confirmatio*, *confutatio* oraz *peroratio* przenosi z *inventio* do *dispositio*⁴⁴.

Vossius unika manieryzmu i – mimo wspomnianej już przewagi *elocutio* – stara się o zachowanie równowagi oraz harmonii między poszczególnymi częściami retoryki, którą, jak sam na początku zaznacza⁴⁵, widzi przez pryzmat jej czterech obowiązków: znalezienia argumentów, odpowiedniego ich rozmieszczenia, ubrania w szatę słowną i wygłoszenia. Tu należy powrócić do kwestii pamięci, której Vossius nie pomija, lecz i nie uznaje za osobny dział retoryki; *memoria*

[...] constitutes no independent division of rhetoric, but is a sub-division of the 'pronuntiatio' taken from other disciplines [nie stanowi niezależnego działu retoryki, lecz jest częścią pronuntiatio, wziętą z innych dyscyplin]⁴⁶.

Pamięć zdefiniowana zostaje bardzo lapidarnie, z jednoczesnym wyraźnym wskazaniem miejsca, jakie zajmuje w nauce o retoryce:

Ejus quasi fundamentum est MEMORIA: qua res jam inventas, dispositas, et exornatas, firmiter animo comprehendimus [Niejako podstawą tego [to znaczy pronuntiatio] jest pamięć, [czyli to,] w jaki sposób rzecz już wynalezioną, uporządkowaną i ozdobioną trwale ogarniamy umysłem]⁴⁷.

Memoria jest zatem dla Vossiusa jedynie swoistą podstawą *pronuntiatio*, niezbędną do tego, by móc swobodnie i w odpowiedni sposób wygłosić mowę. Stanowisko to prezentuje autor także w pozostałych traktatach retorycznych⁴⁸.

Sięgając do autorytetów, Vossius korzysta ze wzorców podstawowych: Arystotelesa, Cyserona Kwintyliana i traktatu *Rhetorica ad Herennium*, wspólnych dla katolików oraz protestantów; ponadto czerpie z teorii hellenistycznych. Jego teoria retoryczna nie opiera się zatem wyłącznie na jednym autorze ani jednej tradycji; retoryka, budowana tu na podstawie myśli klasycznej, zostaje wzbogacona o dorobek kolejnych wieków i uzupełniona zgodnie z potrzebami epoki autora. To eklektyczne podejście charakterystyczne jest zresztą dla całej, nie tylko retorycznej, działalności naukowej Vossiusa, którego Rademaker określił jako

[...] an eclectic who did not reject any single system entirely, found something good and useful in everything, and managed to combine and systematize one thing or another into what was mainly a practical, useful whole [eklektyka, który nie odrzucał żadnego systemu całkowicie, [lecz] znajdował coś dobrego oraz przydatnego we wszystkim i potrafił połączyć oraz usystematyzować jedną lub drugą rzecz w coś, co było przeważnie praktyczną, użyteczną całością]⁴⁹.

⁴⁴ Por. *Rh. Ad Her.* I, 4; *CIC. De inv.* I, 9; *QUINT. Inst. Or.* IV. Zob. H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przekład, wstęp i opracowanie A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, s. 153-267; J. Nowaszczuk, M. Skwara, *Retoryka Mikołaja Krzysztofa Chaleckiego*, [w:] M. K. z Chalca Chalecki, *dz. cyt.*, s. 66.

⁴⁵ G. J. Vossius, *dz. cyt.*, s. 6.

⁴⁶ C. S. M. Rademaker, *dz. cyt.*, s. 180.

⁴⁷ G. J. Vossius, *dz. cyt.*, s. 48.

⁴⁸ C. S. M., Rademaker, *dz. cyt.*, s. 180.

⁴⁹ Tamże, s. 184.

Jak już wcześniej zasygnalizowano, *Elementa rhetorica*, podobnie jak *Rhetorices contractae*, cieszyły się w Polsce dużą popularnością⁵⁰; korzystały z tych traktatów przede wszystkim szkoły protestanckie na Pomorzu, ponadto dzieła Vossiusa przedrukowywano w Gdańsku⁵¹. Jest to zrozumiałe i z powodów wyznaniowych, i z racji wartości samego podręcznika, szczególnie gdy się przypomni, że Vossius był zwolennikiem neocyceronianizmu i czerpał z prac Bartłomieja Keckermanna⁵², wieloletniego profesora gimnazjum w Gdańsku⁵³. Jednocześnie powoływali się na Vossiusa retorzy jezuicki, tacy jak Jan Kwiatkiewicz, Jakub Masen i Michał Radau⁵⁴. Ze względu na prezentowany tu, w zasadzie klasyczny, pięcioczęściowy model retoryki (mimo bowiem odmiennego spojrzenia na zagadnienie pamięci, *memoria* zostaje włączona do prowadzonego w podręczniku wywodu), jak też przez odwoływanie się do cenionych przez obie strony autorytetów – przede wszystkim do Arystotelesa i szczególnie Cyцерона – podręcznik *Elementa rhetorica* znajduje zastosowanie zarówno w dydaktyce protestanckiej, jak też jezuickiej. Spełnia potrzeby swej epoki, kładąc nacisk na zagadnienia związane z *elocutio*, zwłaszcza na tropy i figury, oraz przywołując bardzo bogaty materiał egzemplifikacyjny⁵⁵, przy czym ten ostatni pochodzi niemal bez wyjątku z cenionych autorów literatury rzymskiej, czyli ze źródeł uznawanych przez oba kręgi wyznaniowe. Zarazem jednak autor wykazuje pewną powściągliwość przy omawianiu zagadnień szczególnie istotnych dla XVII wieku, jak nauka o afektach, figurach retorycznych czy stylach⁵⁶. Powściągliwość tę wyjaśnić można za wskazówkami Cyцерона, w wyniku czego Vossius docenia odpowiednie ozdobienie układanej mowy, unika jednak manieryzmu i nigdy – mimo przyznania *elocutio* ogromnej roli – nie pozwoli, aby to, jak się mówi, przeważało nad tym, co się mówi⁵⁷.

Eklektyzm *Elementa rhetorica* przejawiał się zatem w łączeniu tradycji klasycznej z wpływami XVI i XVII wieku, czyli tendencjami ramijskimi i neocyceronianizmem, oraz w wykorzystywaniu zarówno autorów uznawanych przez protestantów, jak też autorów cenionych w kręgach katolickich. Dzięki temu podręcznik cieszył się zainteresowaniem współczesnych Vossiusowi retorów europejskich, w tym i staropolskich, którzy często się do niego odwoływali.

⁵⁰ Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce, dz. cyt., s. 450.

⁵¹ B. Nadolski, dz. cyt., s. XXII; E. Ulčinaitė, dz. cyt., s. 24. Z. Rydnuch, dz. cyt., s. 60-61, s. 76-77.

⁵² B. Otwinowska, *Retoryka*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, dz. cyt., s. 813.

⁵³ T. M. Conley, *Rhetoric in the European Tradition*, Chicago and London 1994, s. 157.

⁵⁴ E. Ulčinaitė, dz. cyt., s. 44.

⁵⁵ Tamże, s. 175.

⁵⁶ Por. tamże, s. 77, s. 90-91, s. 96-97, s. 100-101, s. 136-139, s. 141-144.

⁵⁷ Por. tamże, s. 53, s. 174.